

Кам'янець-Подільський державний університет

В.С. Степанков

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.**

(1648-1676 рр.)

Методичні поради для магістрантів
історичного факультету

**Кам'янець-Подільський
2007**

УДК 94(477) “16” (075.8)
ББК 63.3 (2 Ук) 46
С 79

Рецензенти:

Газін В.П. — доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського державного університету;

Петров М.Б. — кандидат історичних наук,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського державного університету;

Хоптяр Ю.А. — кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Росії і спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського державного університету

Степанков В.С.

С 79 Проблеми Української революції XVII ст. (1648-1676 pp.): Методичні поради для магістрантів історичного факультету. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. — 54 с.

Методичні поради призначені для магістрантів історичного факультету. Вони містять у собі навчальну програму курсу, плани семінарських занять, джерела до них, методичні поради студентам у підготовці до занять, питання для самоконтролю, списки рекомендованих джерел і літератури. В них також подано питання для самостійного опрацювання й методичні поради до їх вивчення, програму до іспиту й рекомендації щодо підготовки до нього, список джерел і літератури до курсу. Таким чином вони допоможуть магістрантам глибше опанувати зміст курсу “Проблеми Української революції XVII ст. (1648-1676 pp.)”.

УДК 94(477) “16” (075.8)
ББК 63.3 (2 Ук) 46

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Кам'янець-Подільського державного університету,
протокол №1 від 31 січня 2007 р.*

© Степанков В.С., 2007

ЗМІСТ

Вступ	4
Навчальна програма курсу “Проблеми української революції XVII ст. (1648-1676 рр.)”	5
Методичні поради для підготовки семінарських занять	16
Плани семінарських занять, тексти джерел до них, методичні поради, списки запропонованих джерел і літератури	18
Питання, що виносяться на самостійне опрацювання й методичні поради до їх вивчення	40
Програма до іспиту й поради щодо підготовки до нього	45
Список основних джерел і літератури до вивчення курсу	49

ВСТУП

Важко переоцінити значимість належним чином організованої самостійної роботи студентів у процесі підготовки висококваліфікованих педагогів. Виходячи з цього, головне завдання методичних порад полягає у наданні їм допомоги у справі грамотної організації вивчення курсу “Проблеми Української революції XVII ст. (1648-1676 рр.)”. Вони складаються з інформаційної та методичної частин. Інформаційна складова становить собою навчальну програму курсу, плани семінарських занять, матеріали джерел, програму іспиту. Вона спрямована на реалізацію принципу системності у навчанні.

Методична частина включає наступні елементи:

- методичні поради щодо підготовки до семінарських занять, написання рефератів, підготовки до складання іспиту;
- пам’ятки щодо виконання певних видів самостійної роботи студентів: робота над текстом джерела та складання контексту;
- перелік джерел і літератури до курсу й окремих семінарських занять.

Вони допоможуть розв’язати наступні дидактичні завдання:

- забезпечити орієнтацію магістрантів у змісті навчального матеріалу кожної теми й зосередити їх увагу на з’ясуванні головнішого;
- оптимізувати організацію самостійної роботи з джерелами й науковою літературою;
- упорядити поетапність засвоєння професійних знань й умінь шляхом організації різних видів діяльності за допомогою адекватних дидактичних завдань.

Логічний взаємозв’язок інформаційної й методичної частин дозволяє реалізувати на заняттях і в організації самостійної роботи принцип ефективності в навчанні, розв’язати завдання інтелектуального розвитку магістрантів, формування професійної придатності до педагогічної роботи.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ “ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст. (1648-1676 рр.)”

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

В українській історіографії проходить інтенсивний процес активного переосмислення минувшини народу, котрий потребує не лише відмови від нав'язаних комуністичним режимом історичній науці ідеологічних догм і концепцій, але й одночасно бережливого відношення до її творчих надбань. Лише за такої умови, а також при глибокому вивченні спадщини науковців різних шкіл, відкривається шлях до з'ясування ступеня дослідженості тієї чи іншої проблеми; об'єктивного, на основі принципу історизму, висвітлення її суті і чіткого визначення перспектив наукового пошуку. Все це у повній мірі стосується й проблем Національної революції, яка у середині XVII ст. започаткувала якісно новий етап боротьби за створення незалежної Української держави й утвердження на її території господарства козацького (фермерського) типу, відіграла вирішальну роль у розвитку національної самосвідомості, формування нації.

Актуальність даного курсу зумовлюється тим, що у радянській історіографії утвердилася офіційна концепція “Визвольної війни і возз'єднання України з Росією”, панування якої тривало до кінця 80-х рр. Її серцевину становив комплекс теоретичних положень, сформованих у “Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією”, котрі вихолощували суть подій. Виходило так, що на відміну від усіх поневолених народів, український народ боровся не за самостійність свого розвитку, а проти власної незалежності. Відповідним чином було спотворено висвітлення головніших проблем національно-визвольної боротьби. Так, провідна роль у ній відводилася не козацтву, а селянству; ігнорувалася участь шляхти й духовенства; червоною ниткою проводилася думка про успішне завершення боротьби рішенням Переяславської ради, а відтак і визначалися хронологічні межі 1648-1654 рр., що означало штучне виокремлення з єдиного процесу боротьби за створення незалежної держави одного з її етапів і перетворення його в окрему самостійну подію; обґрунтовувалася ідея неповноцінності українського народу; істотного перекручення зазнала характеристика діяльності Б.Хмельницького, про якого створювався міф, як про палкого поборника “возз'єднання братніх народів” й одночасно замовчувалася його титанічна державотворча діяльність, та інших гетьманів. Отже, витворена концепція Визвольної війни не дозволяла з'ясувати сутності національно-визвольної і соціальної боротьби українського населення, що спалахнула у 1648 р.

Предмет курсу передбачає вивчення основних проблем розгортання Національної революції 1648-1676 рр., з'ясування її сутності, форм визвольної, конфесійної та соціальної боротьби, висвітлення процесу державотворення й впливу на нього геополітичного чинника. **Мета курсу полягає** у засвоєнні студентами знань змісту революції, закономірностей та особливостей її розвитку, перебігу головніших подій, внутрішньої та зовнішньої політики уряду, ролі і місця революції в історичній долі України й Центрально-Східної Європи, стану дослідження в історіографії головніших проблем революції.

Основні завдання курсу:

- з'ясувати комплекс головніших причин спалаху революції;
- висвітлити рушійні сили, типологію, хронологічні межі й періодизацію революції;
- розкрити взаємовплив національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби;
- дослідити головніші воєнні кампанії української армії;
- проаналізувати процес формування політичної еліти;
- охарактеризувати внутрішню і зовнішню політику українського уряду;
- показати становлення української державної ідеї та особливості її реалізації;
- вияснити особливості складання Української держави й функціонування її органів влади;
- проаналізувати роль суб'єктивного чинника в революції;
- визначити роль геополітичного фактору;
- з'ясувати історичне значення революції та її місце в контексті європейського революційного руху XVI-XVIII ст.;
- звернути увагу на дискусійні проблеми дослідження революції, вдосконалити методичку роботи магістрантів з джерелами;
- домогтися опанування магістрантами основних наукових понять і термінів;
- поглибити знання магістрантів історичної карти.

При складанні програми курсу враховано наукові результати досліджень істориків України й зарубіжних країн другої половини XVII — початку XXI ст. Це по-перше, а по-друге, кожна його тема опирається на багату джерельну базу.

Зміст курсу стикається у багатьох аспектах з іншими навчальними дисциплінами історичного циклу: археологією (праці І.Свешнікова), середніми віками та новою історією. Автором використано окремі результати досліджень таких гуманітарних наук як економіка, політологія, культурологія, етнографія, соціальна психологія, соціоніка й літературознавство.

Важлива роль у вивченні курсу відводиться самостійній роботі магістрантів. Вона передбачає опрацювання джерел й наукової літе-

ратури, вивчення відповідного фахового понятійного апарату, хронології, біографії гетьманів й інших політичних діячів тощо. Поточний контроль проводитиметься переважно під час проведення семінарських занять й співбесід на консультаціях. Розроблено плани семінарських занять.

Вивчивши курс **магістрант повинен знати:**

- чинники, що породили Національну революцію;
- характер революції, її хронологічні межі, особливості, типологію, періодизацію;
- історіографію революції та джерельну базу її дослідження;
- процес становлення Української держави, форми правління й устрою, функціонування органів влади;
- формування політичної еліти та її роль у розвитку революції;
- основні воєнні кампанії української армії;
- головні напрями внутрішньої і зовнішньої політики уряду;
- причини спалахів соціально-політичної боротьби в українському суспільстві;
- вплив міжнародних відносин на перебіг й результати революції;
- біографії гетьманів й інших політичних діячів;
- основні наукові поняття й терміни;
- хронологію основних подій революції.

Магістрант повинен уміти:

- аналізувати процеси, події та явища, які відбувалися в Україні у період революції;
- вільно володіти отриманими знаннями, проводити дискусії, робити самостійні висновки;
- працювати з різними джерельними матеріалами;
- розробити заняття з тематики революції, передбаченої програмами “Історія України” середньої школи, вузів I і II рівня акредитації;
- працювати з історичною картою, контурними картами, схемами воєнних дій і битв тощо;
- користуватися одержаними знаннями у виховній роботі.

ЗМІСТ КУРСУ

1. Вступ. Історіографія й джерельна база вивчення курсу

Предмет і завдання курсу, його роль і місце у вивченні історії України та в системі історичних дисциплін. Методологічні аспекти вивчення курсу.

Історіографія. Погляди дослідників кінця XVIII — першої половини XIX ст. Формування народницького напрямку, з'ясування його представниками основних проблем революції. Російська і польська історіографія другої половини XIX ст. про національно-визвольну боротьбу. Становлення державницького напрямку в українській історіографії та її творчий доробок у першій третині XX ст. Здобутки російських і польських дослідників. Основні етапи формування радянської офіційної концепції Визвольної війни і возз'єднання України з Росією. “Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією” та їх реакційна роль. Творчий доробок науковців 50-80-х рр. Новий період у дослідженні проблем революції (кінець 80-х рр. XX ст. — початок XXI ст.). Основні напрямки творчого пошуку вчених. Висвітлення проблем Національної революції у працях дослідників діаспори 40-х рр. XX — поч. XXI ст. Основні тенденції у розвитку сучасної російської і польської історіографії.

Джерела. Здобутки вітчизняного й зарубіжного джерелознавства у вивченні джерельної бази Української революції. Аналіз документальних джерел архівосховищ та рукописних відділів бібліотек України, Росії та Польщі, їх роль у дослідженні процесів формування державних інститутів еліти, національної ідеї, нової моделі соціально-економічного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядів. Види документальних джерел. Археографічні публікації.

Наративні джерела та їх класифікація: історичні праці другої половини XVII ст.; літературно-публіцистичні твори; щоденники й мемуари; літописи й хроніки. Епістолярії.

Археологічні джерела. Історичні пісні та думи.

2. Причини революції, її початок та період найвищого піднесення (1648 — серпень 1649 рр.)

Соціально-економічні й політичні наслідки укладення Люблінської унії (1569 р.) для українських земель. Берестейська унія (1596 р.), її місце і роль в історії України. Трагічні наслідки полонізації й покатоличення української еліти.

Проблема становлення козацького стану (кінець XVI — перша половина XVII ст.) та демократичні принципи його соціальної організації. Козацький тип господарства. Колонізація Півдня України. Роль

Великого кордону. Формування протодержавних інституцій на Запоріжжі та їх розвиток на “волості”. Становлення територіального ядра національної держави й виникнення тут полково-сотенного устрою. Зародження і розвиток нової еліти; її характерні риси, особливості ментальності. Формування нового типу особистості.

Колоніальний характер польської політики в Україні. Наростання економічного визиску, соціального й національно-релігійного гноблення як комплексу причин революції. Непримиренність інтересів розвитку козацького і фільварково-панщизняного типів господарства. Придушення базових інстинктів особи. Народні повстання кінця XVI — 30-х рр. XVII ст. та їх роль у визріванні революції. “Ординація” 1638 р. і курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану.

Підготовка козацького повстання та його невдача. Роль Б.Хмельницького. Втеча Б.Хмельницького із соратниками на Запоріжжя, заняття ними Січі й проголошення Б.Хмельницького гетьманом. Укладення українсько-кримської угоди. Початок революції.

Поява польської армії М.Потоцького на Півдні України. Розробка польським командуванням плану карального походу на Запоріжжя. Вихід українського війська на “волесть”. Перемоги біля Жовтих Вод і під Корсунем. Переростання козацького повстання у Національну революцію.

Рушійні сили та характер революції. Проблема хронологічних меж. Основні періоди розвитку революції та характеристика їхнього змісту. Особливості революції. Роль геополітичного фактору.

Початок переговорів Б.Хмельницького з польським урядом. Похід М.Кривоноса на Поділля і південь Волині. Взаємозв'язок національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби. Особливості розвитку революції у різних регіонах України. Перемога під Пилявцями.

Становлення державних інституцій: території, адміністративно-територіального устрою, органів влади, армії, судових установ, нової соціальної структури тощо. Формування нової політичної еліти та наявність серед неї різних угруповань. Зовнішньополітичні аспекти діяльності уряду.

Переростання соціальної боротьби у Селянську війну та особливості її розвитку у 1648 р. Проблема формування підвалин нової моделі соціально-економічних відносин.

Поява програми автономізації козацької України у лютому-травні 1648 р. та її провал влітку 1648 р. Похід української армії до Замостя. Трагічні наслідки політики автономізації. Укладення перемир'я з урядом Речі Посполитої.

Переосмислення Б.Хмельницьким цілей національно-визвольної боротьби. Розробка ним наріжних принципів української державної ідеї та її роль у розвитку революції, української політичної думки.

Особливості державного будівництва у першій половині 1649 р. Основні принципи соціально-економічної політики Б.Хмельницького.

Розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі на початку революції. Геополітичне становище козацької України у 1648 — першій половині 1649 рр. Особливості українсько-кримських відносин.

Відновлення польським урядом воєнних дій. Похід українсько-го війська під Збараж та його облога. Зборівська битва. Укладення кримсько-польського договору. Українсько-польські переговори й крах спроб реалізації програми незалежності України. Зборівський договір 18 серпня та його оцінка в історіографії.

3. Виборення козацькою Україною незалежності (вересень 1649 — червень 1652 рр.)

Причини загострення соціальних суперечностей в Українській державі після укладення Зборівського договору. Позиція радикального угруповання старшини. Заходи уряду для пом'якшення соціальної напруженості. Повстання козацької голоти на Запоріжжі під проводом Я.Худолія та його придушення. Прагнення еліти перетворити козацтво у привілейований стан суспільства. Основні аспекти соціально-економічної політики уряду.

Розгортання боротьби поспілства проти відновлення дореволюційних порядків весною 1650 р. Діяльність полковників Д.Нечая та С.Пободайла. Масове переселення селян і міщан з окупованих поляками земель України на територію Гетьманщини. Рух опришків у Подільському Подністров'ї. Розгортання соціальної боротьби влітку 1650 р. Захоплення повстанцями Києва. Придушення Б.Хмельницьким виступу селян і міщан. Заходи уряду по відновленню панського землеволодіння. Нове повстання проти шляхти і звільнення від неї значної частини козацької України. Завершення творення державних інституцій. Вразливість геополітичного становища козацької України. Посилення гетьманської влади й зростання ролі старшинської ради. Зміцнення міжнародного становища держави. Молдавський похід українсько-кримського війська. Укладення військово-політичного союзу з Трансільванією. Наміри Б.Хмельницького прийняти турецьку протекцію. Укладення українсько-турецького договору про торгівлю. Українсько-російські відносини.

Відновлення Польщею воєнних дій. Загибель Д.Нечая. Боротьба мешканців Брацлавщини з ворожою навалою. Звільнення Брацлавщини від ворога (березень 1651 р.)

Мобілізація українського війська й початок Берестечкової кампанії. Причини затримки підходу кримського хана. Прибуття Б.Хмельницького у район Тернополя. Скликання чорної ради. Похід польської армії під Берестечко. Воснні плани українського й польського командування. Об'єднання українсько-кримського війська і їх похід під Берестечко. Бої 28–29 червня. Проблема позиції кримської еліти.

Тасмні переговори хана з королем. Залишення кримцями поля бою 30 червня й затримка ханом при собі Б.Хмельницького. Поразка українців та їх вихід з оточення.

Критичність становища Української держави. Розгортання визвольної боротьби на Поділлі й Київщині. Діяльність Б.Хмельницького. Бої від Білою Церквою й укладення Білоцерківського договору.

Виступи козацтва і поспільства проти умов Білоцерківського договору. Поява самозваних гетьманів на Лівобережній Україні та придушення Б.Хмельницьким їхніх виступів. Особливості внутрішньої політики уряду. Наростання боротьби проти відновлення польсько-шляхетських порядків. Рух опришків у Подністров'ї. Опозиція гетьману з боку радикального угруповання старшини та її розгром. Визрівання громадянської війни.

Мобілізація Б.Хмельницьким козацьких полків і похід до Батога. Розгром 1-2 червня польської армії й здобуття козацькою Україною незалежності. Визнання гетьманом соціально-економічних завоювань селянства. Проблема завершення Селянської війни та її наслідків.

4. У пошуках виходу з глухого кута геополітичного становища держави. Встановлення спадкового гетьманату (липень 1652 — серпень 1657 рр.)

Українсько-польські переговори та причини їх провалу. Невдача молдавського походу Б.Хмельницького (травень 1653 р.) і створення антиукраїнської коаліції. Погіршення соціально-економічного становища Української держави, визрівання у ній політичної кризи. Невдача травнево-червневого (1653 р.) походу української армії у Західне Поділля.

Курс польського уряду на ліквідацію Української держави. Жванецька кампанія (вересень-грудень 1653 р.) українського війська та її політичні наслідки. Причини політичного зближення з Московією. Хід переговорів й укладення договору з московським урядом (березень-квітень 1654 р.) про прийняття царської протекції. Проблема ролі і місця Переяславсько-Московського договору у українській історії.

Вторгнення польського війська (березень 1654 р.) у Брацлавщину. Зовнішньополітична діяльність Б.Хмельницького. Укладення кримсько-польського воєнно-політичного союзу. Наступ поляків й спустошення Брацлавщини. Битва під Охматовим та її наслідки. Перетворення татарами й поляками Брацлавщини у руїну.

Поліпшення міжнародного становища козацької України весною 1655 р. Розпад антиукраїнської коаліції. Згода Б.Хмельницького на прийняття турецької протекції. Зближення зі Швецією. Визвольний похід українського війська у Галичину й облога Львова. Антиукраїнський курс шведського короля Карла X. Вторгнення кримсь-

кого хана в Україну. Причини відступу Б.Хмельницького з Галичини й бої з татарами під Озерною. Укладення договору з Кримом.

Замиріння Московії з Річчю Посполитою, укладення Віленського перемир'я. Пошуки українським урядом нових союзників у боротьбі проти Польщі. Укладення українсько-трансільванського договору й переговори з Швецією. Похід трансільвансько-українського війська у Польщу та причини його невдачі. Проблема встановлення спадкового гетьманату. Хвороба і смерть гетьмана. Історичне значення діяльності Б.Хмельницького.

5. Громадянська війна (1658-1663 рр.) та її політичні наслідки

Причини загострення соціально-політичної боротьби після смерті Б.Хмельницького. Усунення І.Виговського від влади Ю.Хмельницького й ліквідація монархічної форми правління. Рішення Корсунської (жовтень 1657 р.) та Переяславської (лютий 1658 р.) рад. Прорахунки І.Виговського у соціально-економічній політиці. Виступ проти гетьмана запорожців. Нездатність І.Виговського розв'язати конфлікт політичними заходами. Переростання соціальної боротьби у громадянську війну (березень 1658 р.). Різні течії у повстанському русі. Проблема його типології. Перетворення Запорізької Січі у деструктивну силу. Політична програма полтавського полковника М.Пушкаря та кошового Я.Барабаша. Каральний похід І.Виговського і розгром повстанців. Розправа над опозиційно настроєною старшиною. Започаткування процесу "Руїни" Української держави.

Основні аспекти зовнішньої політики І.Виговського восени 1657 р. Укладення договорів зі Швецією і Кримом. Пошук порозуміння з польським урядом. Політичні поступки Московії. Переговори у Гадячі з польським посольством. Проблема укладення Гадяцького договору (вересень 1658 р.). Ратифікація сеймом його умов (травень 1659 р.) та оцінка договору в історіографії. Українсько-московська війна. Конотопська перемога українського війська та її наслідки.

Наростання соціально-політичних суперечностей. Позбавлення І.Виговського влади. Обрання Ю.Хмельницького гетьманом України. "Жерденівські статті" та їх відхилення московською стороною. Укладення Переяславського договору-2. Невдача переговорів українського посольства у Москві.

Відновлення воєнних дій з Польщею (лютий 1660 р.) Послаблення гетьманської влади й посилення олігархічних тенденцій. Відхід еліти від національної державної ідеї. Виникнення промосковського і пропольського угруповань старшини. Чуднівська кампанія та її наслідки для України. Укладення Чуднівського договору з Польщею.

Загострення внутрішньополітичної боротьби. Невдачі Ю.Хмельницького у справі відновлення влади у Лівобережній Україні. Посилення сепаратизму старшини Лівобережжя та Запоріжжя (1661-

1662 рр.) Козелецька рада (квітень 1662 р.) та її рішення. Зречення Ю.Хмельницьким влади (січень 1663 р.) й обрання гетьманом П.Тетері. Загострення боротьби за гетьманську владу між наказним гетьманом Я.Сомком, ніжинським полковником В.Золотаренком і кошовим І.Брюховецьким. Деструктивна роль Запоріжжя й частини верхівки православного духовенства Лівобережної України. Наростання соціальних суперечностей. Скликання чорної ради під Ніжином (17-18 червня 1663 р.) й обрання гетьманом І.Брюховецького. Розпад Української держави на два гетьманства — Правобережне і Лівобережне.

6. Похід польського короля у Лівобережжя. Повстання населення Правобережжя проти поновлення польського панування і прихід до влади П.Дорошенка (серпень 1663 — серпень 1665 рр.)

Розробка польським урядом плану воєнної кампанії проти Московії та місце у ньому козацької України. Вторгнення у листопаді 1663 р. польської армії й правобережних полків у Лівобережну Україну. Героїчна оборона Салтикової Дівиці й Глухова. Невдачі польського війська. Підготовка частиною старшини постання проти Польщі у Правобережній Україні та його початок. Страта польськими властями І.Богуна та І.Виговського, ув'язнення Ю.Хмельницького і київського митрополита Й.Тукальського. Відступ польського війська з Лівобережної України.

Розгортання повстання у Правобережній Україні та проблема його типології. Характер і цілі боротьби. Масове покозачення населення. Дії І.Брюховецького, І.Сірка, Сулими, Варениці, О.Гоголя й інших полковників. Бої з польськими підрозділами. Героїчний захист Ставищ. Позиція Московії відносно повстання. Нове піднесення боротьби взимку 1665 р. Діяльність полковників І.Сербина, О.Гоголя, І.Децика та В.Дрозденка. Поразка П.Тетері та його втеча до Польщі. Посилення охлократичних тенденцій у визвольному русі. Боротьба за гетьманську булаву й перемога П.Дорошенка. Наслідки народного повстання 1664-1665 рр.

7. Боротьба уряду П.Дорошенка за возз'єднання козацької України (вересень 1665 — червень 1668 рр.)

Політика П.Дорошенка по зміцненню влади у Правобережній Україні.

Промосковська політика лівобережного гетьмана І.Брюховецького й підписання ним “Московських статей” (грудень 1665 р.). Поява московських воевод з залогами стрільців у містах Лівобережної України. Перепис населення. Переяславське повстання (липень 1666 р.) та спроби П.Дорошенка надати йому допомогу. Поразка повстання.

Причини зближення П.Дорошенка з Кримом і Портою. Курс на возз'єднання Української держави. Розгром під Браїловим польського війська. Хід польсько-російських переговорів в Андрусові. Укладення договору (січень 1667 р.) про перемир'я та його наслідки для козацької України.

Невдоволення населення України умовами Андрусівського договору. Діяльність П.Дорошенка на царині консолідації національно-патріотичних сил. Підгаєцька кампанія та причини її невдачі (вересень — жовтень 1667 р.) Пошук порозуміння правобережним гетьманом з І.Брюховецьким. Антимосковське постановня (лютий березень 1668 р.). Похід П.Дорошенка у Лівобережну Україну. Вбивство І.Брюховецького й обрання гетьманом козацької України П.Дорошенка. Возз'єднання Української держави.

8. Загострення політичної боротьби у козацькій Україні. Прийняття турецької протекції і крах програми приєднання до Правобережної Гетьманщини Західноукраїнського регіону (липень 1668 — жовтень 1672 рр.)

Розпалювання урядами Московії, Криму й Польщі міжусобної боротьби в Україні. Виступ проти гетьманської влади запорожців на чолі з П.Суховієм та його підтримка Кримом. Перехід у наступ московських військ й перехід на їх сторону наказного гетьмана Д.Многогрішного. Загострення політичної боротьби за владу. Обрання (березень 1669 р.) Д.Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Розпад козацької України на дві Гетьманщини.

Рішуча протидія Московії і Польщі об'єднаної політиці П.Дорошенка. Причини прийняття гетьманом турецької протекції. Корсунська рада (березень 1669 р.) та її ухвали. Українсько-турецький договір. Розгром П.Суховія. Поразка М.Ханенка. Прагнення П.Дорошенка поширити владу на Лівобережну Україну та їх невдача.

Розвиток відносин П.Дорошенка з Московією і Річчю Посполитою. Острозька комісія та причини її провалу. Підтримка Польщею М.Ханенка й визнання його гетьманом України. Новий спалах політичної боротьби. Спроби П.Дорошенка заручитися підтримкою Бранденбургу.

Вторгнення польської армії у козацьку Україну й захоплення нею Брацлавщини. Обрання М.Ханенка гетьманом (жовтень 1671 р.). Перехід у контрнаступ П.Дорошенка. Прихід до влади у Лівобережній Україні І.Самойловича. Загострення польсько-турецьких відносин й початок воєнних дій. Захоплення турками Кам'янця-Подільського й облога Львова. Укладення Буцацького договору (жовтень 1672 р.) та його наслідки для України. Крах політичних планів П.Дорошенка.

9. Криза і поразка революції (листопад 1672 — вересень 1676 рр.)

Наростання невдоволення населення Правобережжя політикою П.Дорошенка та їх переселення у Лівобережну Україну. Пошук П.Дорошенком нових політичних варіантів возз'єднання Української держави. Переговори з Московією і Річчю Посполитою. Інтриги І.Самойловича. Похід московського війська і лівобережного гетьмана у Правобережну Україну. Переяславська рада (березень 1674 р.) й обрання І.Самойловича гетьманом возз'єднаної козацької України.

Реакція Польщі й Порту на поширення влади Московії на Правобережну Україну. Вторгнення турецько-татарського війська у Правобережжя. Винищення турками мешканців Брацлавщини. Героїчна оборона Ладижина та Умані. Масове переселення населення Правобережної України у Лівобережжя. Різке послаблення влади П.Дорошенка. Захоплення Брацлавщини й західних районів Київщини польськими військами. Переговори П.Дорошенка з польським королем Яном Собеським та причини їх зриву.

Залишення П.Дорошенка його соратниками. Смерть Й.Тукальського. Зближення з І.Сірком. Остання спроба добитися обрання єдиного гетьмана у козацькій Україні та її невдача. Наступ московського війська й зречення П.Дорошенком гетьманської влади. Заняття Чигирини московськими підрозділами. Ліквідація державних інституцій у Правобережжі.

Завершення Національної революції. Особливості революції та причини її поразки. Історичне значення революції. Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVIII ст.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Упродовж останніх років зроблено істотний крок у вивченні Української революції XVII ст. З'явилися десятки монографій і сотні статей у часописах і збірниках. Зрозуміло, що в цій літературі мають місце дискусії, протилежні тлумачення й оцінки одних і тих же подій, фактів, явищ, процесів, вчинків історичних осіб тощо. За таких обставин опанування змісту курсу є досить-таки складною справою, що породжує потребу у вмінні правильно організувати свою самостійну роботу. Тому вважаю за доцільне висловити наступні поради:

- насамперед уважно прочитайте план семінарського заняття, відшукайте необхідні для вивчення джерела й наукову літературу;
- під час підготовки до заняття необхідно законспектувати найважливіші теоретичні положення, аргументи, що наводяться, події й факти;
- на широких полях аркуша слід занотувати дати, прізвища осіб, додаткову інформацію, термінологічні пояснення;
- записи виконувати чітко й розбірливо; можна вдаватися до скорочення слів, виділення найважливіших положень;
- скласти розгорнутий план й занотувати тези майбутнього виступу.

ПАМ'ЯТКА ЩОДО ПІДГОТОВКИ НАПИСАННЯ ТЕКСТУ

1. Уважно прочитайте текст, відзначте незрозумілі місця, незнайомі примітки, терміни й поняття, нові імена та дати.
2. Випишіть на полях аркуша значення невідомих термінів і понять.
3. Наведіть довідки про особи, імена яких Вам невідомо, а також події, що згадуються у тексті.
4. При першому читанні тексту складіть простий план — послідовний перелік основних думок автора. При повторному читанні — відмітьте, яким чином автор аргументує основні положення своєї праці.
5. Заключний етап конспектування полягає у перечитуванні відмічених місць та їх стислого послідовного запису.
6. Під час конспектування слід намагатися висловити думку автора своїми словами — це допомагає більш усвідомленому засвоєнню тексту.
7. При конспектуванні важливо вчитися підбирати цитати. Необхідно враховувати наскільки яскраво, точно і стисло висловле-

на думка. Цитувати слід ті положення роботи, на які можливе посилання як на авторитетний виклад погляду, судження з того чи іншого питання.

Запам'ятайте: потрібно виявити не лише знання конкретних питань семінарського заняття й історичної карти, але й показати свою ерудицію, обізнаність із сучасними здобутками історіографії проблеми та вміння працювати з джерелами. Виступ розпочинайте зі вступу. Далі розкрийте зміст питання, зробіть висновки й узагальнення, з'ясуйте, де це необхідно, уроки історичної події й висловіть власну думку. Відповідь повинна бути чіткою, логічною й аргументованою. Можливе рецензування виступу студента своїми колегами, що також оцінюється викладачем.

Якщо у Вас виникнуть будь-які питання при вивченні курсу, звертайтеся за консультацією до викладача даного предмету, котрий працює на кафедрі всесвітньої історії.

Сподіваємося, що наші поради стануть Вам у пригоді.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ТЕКСТИ ДЖЕРЕЛ ДО НИХ, МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ, СПИСКИ ПРОПОНОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Тема 1

ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.

План:

1. Наростання національно-релігійного гноблення українського населення.
2. Посилення соціально-економічного визиску поспільства і козацтва.
3. Розвиток національної самосвідомості.
4. Перетворення козацтва у виразника й захисника національно-релігійних інтересів українського народу. Козацькі повстання 30-х рр. XVII ст. та їх історичне значення.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Боплан Г. Опис України. — К., 1990.
Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1.
Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т.1.
Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). — К., 1961.
Історичні пісні. — К., 1961.
Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т.III.
Літопис Самовидця. — К., 1971.
Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.). — К., 1946.
Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т.1.

Посібники й підручники:

- Борисенко В.Й. Курс української історії. — К., 1996.
Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VII. — Ч.1-2.
Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2.
Історія України: Нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.
Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990.
Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7.

Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959.

Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1961.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні: XVI — початок XVII ст. — Львів, 2002.

Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. — К., 1972.

Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. — К., 2004.

Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1998. — Вип.26-27.

Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 2003.

Іванов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. — К., 2002.

Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.

Історія українського селянства: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.

Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). — К., 1975.

Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 гг. — Ленинград, 1959.

Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005.

Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.

Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. жур. — 1995. — №4.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 2003.

Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів, 1991.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.

Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVIII ст. — К., 2005.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

№1

Г.Л. де Боплан про становище селян

Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму пану даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, — а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері.

(Боплан Г.Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — Львів, 1999. — С.28)

№2

З листа Б.Хмельницького королю 12 червня 1648 р. про становище козаків у середині 40-х рр. XVII ст.

Вже протягом кількох років пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь в.к.м. І що комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено. А наші пани полковники, добровільні слуги їх м.п. старост, замість того щоб нас від такої біди і напасті захищати, допомагають п.п. урядовцям знущатися з нас; навіть євреї, сподіваючись на підтримку їх м.м., також завдають нам великих збитків, так що і в турецькій неволі християни не терплять таких кривд...

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. — К., 1961. — С.35)

Самовидець про релігійні утиски православного українського населення

Также и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати. В Чернігові архимандритове один по другому заставали, по інших городах церкви православні запечатовали, до чого помішниками оним шляхта, уряд и ксіонзи были, бо уже на Україні що городок, то костел был. А в Києві теж утиск немалій церквам божіім старожитним чинили так воевода ківевскій Тишкевич, на той час будучій, яко теж іезуїти, домінікани, бернадини и інші закони наездами правими метрополиту утескуючи и науки школ забороняючи, згола старорускую православную християнскую віру собі прекладаючи не розную от поган; бо ліпше пошанованне ляда жидищеві спросному било, аніжели найліпшому християнинові русинові. А найгорше насмівіско и утиски терпіл народ рускій от тих, которіі з руской віри прийняли римскую віру.

(Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я.І.Дзиря. — К., 1971. — С.51)

Готуючи перше питання, зверніть увагу на прагнення польської еліти не допустити появи політичної опозиції з боку українських князів та шляхти. Домагаючись цього, всіляко сприяли процесу їх покатоличення й полонізації. Стосовно міщан і селян проводилася політика відвертих національно-релігійних утисків. Так, у містах проходило усунення православних українців від участі у самоуправлінні, чинилися перешкоди у заняттях ремеслами, промислами і торгівлею. Як наслідок, на середину XVII ст. у сфері економічного життя найбільших міст Західної і Правобережної України провідні позиції займали іноземці: поляки, вірмени та ін. З'ясуйте зміст наступних напрямків наступу на православ'я: закриття церков і монастирів, позбавлення їх маєтностей, передача храмів греко-католикам; спорудження католицьких костелів і кляшторів, створення сприятливих умов для діяльності католицьких орденів; зневажання релігійних почуттів православних; примусове навернення православних в уніатство чи католицизм. Для аргументації власних думок використайте зміст джерела №3. Важливо підкреслити той факт, що відбувалася дискримінація української мови, чинилася протидія розвитку національної освіти (заборонялося відкриття академій, шкіл із викладанням латинської мови тощо).

Відповідь на друге питання доцільно розпочати з характеристики процесу поширення фільварково-панщинного господарства у південні й східні регіони України. Він супроводжувався закріпаченням селян, зростанням панщини (до 3-6 днів на тиждень), збіль-

шенням податків, обезземеленням селян (малоземельне й безземельне селянство становило 30-40% селянського населення України). На основі аналізу джерела №1 охарактеризуйте становище селян 30-40-х рр. XVII ст. Обов'язково підкресліть той факт, що на Півдні України утвердження фільварково-панщинного господарства прийшло в антагоністичну суперечність з козацьким господарством, що ґрунтувалося на засадах приватної власності й вільної праці вільної людини. Зростав визиск і з боку євреїв-орендарів маєтків, млинів, шинків й інших джерел прибутків. Помітно погіршувалося становище міщан та козаків навіть реєстрових (проаналізуйте зміст джерела №2).

Готуючи третє питання, обов'язково зупиніться на висвітленні наступних аспектів:

- поширення вживання поняття “руський/український народ”;
- формування серед українців погляду на себе як на народ рівноправний з польським і литовським;
- формується ідея спадкоємності й безперервності у розвитку українського народу з часів Княжої Русі;
- окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішнього від сусідніх народу;
- з'являється ідея єдності українців незалежно від конфесійної приналежності;
- осуджуються прояви національної зради.

Висвітлення останнього питання доцільно розпочати із з'ясування процесу становлення козацтва як стану українського суспільства. Слід охарактеризувати спільне і відмінне у становищі реєстрового, запорозького і нереєстрового городового козацтва. Вкрай важливо вияснити основні принципи суспільно-політичної організації козацтва, а також дати відповідь на питання: чому соціальний статус козаків став суспільним ідеалом для селян? Обов'язково слід розкрити перетворення козацтва у виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів українського народу. Зупиніться на висвітленні становлення зародків державності у козацькому регіоні України. У жодному випадку не обходьте мовчанкою згубних наслідків охлократично-демократичних принципів суспільно-політичної організації козацтва. Проаналізуйте перебіг головніших подій повстань 30-х рр. XVII ст. й зробіть самостійний висновок щодо причин їх поразок.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому проявлялося наростання національно-релігійних утисків православного населення?
2. Доведіть, що внаслідок розвитку фільварково-панщинного господарства, погіршувалося становище поспільства.

3. Визначіть відмінності між фільварково-панщинним та козацьким типами господарств.
4. Чи можна охарактеризувати політику Польщі стосовно України колоніальною? Якщо так, то чому?
5. Чому розвиток національної самосвідомості став важливим чинником визрівання революції?
6. Визначіть позитивні й негативні принципи суспільно-політичної організації козацтва.
7. Які сторони діяльності козацтва промовляли, що воно перетворилося у виразника й захисника національно-релігійних інтересів українського народу?

Тема 2

БЕРЕСТЕЧКОВА КАМПАНІЯ 1651 РОКУ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. УКЛАДЕННЯ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ДОГОВОРУ

План:

1. Стратегічні плани українського й польського командування у травні-червні 1651 р. й вихід військ у район Берестечка.
2. Бої 28-29 червня та їх наслідки.
3. Битва 30 червня. Облога українського війська упродовж 1-10 липня.
4. Організація Б.Хмельницьким визвольної боротьби у липні-вересні. Бої під Білою Церквою й укладення договору.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1862. — Т.III.
- Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т.III.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). — К., 1961.
- Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965.
- Історичні пісні. — К., 1961.
- Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т.III.
- Літопис Самовидця. — К., 1971.
- Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999.

Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Укр. іст. жур. — 2001. — №1.
Памятники изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. II.
Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. — К., 1998.
Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.

Посібники й підручники:

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX — Ч. 1.
Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т. 2.
Історія України: нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.
Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990.
Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 7.
Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.
Комп'ютерний диск "Історія України доби Богдана Хмельницького".

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези науково-теоретичних конференцій. — Рівне, 1991-2001. — Вип. I-VII.
Гомін Л. Визвольна війна українського народу у народній творчості. — К., 1960.
Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. — К., 1972.
Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. — Спб., 1994. — Т. 2.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998.
Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.
Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.
Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — Вид. 2-е, доп.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 2003.
Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648-1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1.
Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Львів, 1994.
Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина 1648-1657 рр. — Львів, 2003.
Ярошенко О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVIII ст. — К., 2005.
Енциклопедія історії України. — К., 2003-2005. — Т. 1-3.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

№1

З листа 29 травня 1651 р. королівського секретаря В.Бечинського королю про скликання Б.Хмельницьким військової ради

... добрий реєстровий козак, приведений сюди, розповів, що Хмельницький, ударивши у бубни на скликання чорної ради, заявив (на ній): його милість король схиляється до миру, наскільки він зміг дізнатися як від татарина, відпущеного на волю, так і від нашого перекладача, направлених до султана Гази-бея, і запитав у ради, чи не погодилися б і вони на мир? На що чернь, порадившись між собою, крикнула: “Пане гетьмане! Бог і військо так хочуть аби ми (жодним чином) не мирилися з королем, бо ми на цьому стали і для того сюди прийшли, щоб, якщо Орда від нас відступиться, загинути усім при твоїй милості, отож або всі поляжемо, або усіх ляхів виницимо”.

(Grabowski A. Ojczyzste spominki. — Krakow, 1845. — Т.ІІ. — S.71-72)

№2

Анонімний автор “Віршованої хроніки” про початок битви 30 червня 1651 р.

Вийшовши за шанці, (король — В.С.) шикував уже в шахівницю,
Ставлячи піхоту вздовж і в поперек між кіннотою,
І (вже) як вал, довкола табору, їхня стіна стіну боронить,
Один полк — до авангарду, а другий — до флангу клонить,
Серед піхоти поставлена польова артилерія.

Спочатку заграла їхня (татарська — В.С.) музика, подала свій
смутий голос гучно та гугняво,

Звучала так гарно, ніби хтось серпом дер по душі: пекельні
гучні звуки;

Обізвалися й козаки барабанами, трубами й сурмами,
Заспівали браття-молодці Сагайдачного думи.

І гармати почали теж подавати свій голос,

Зазвучало і з пицалів та донських самопалів: “тьох, тьох, тьох”;

У запорожців же луснуло, ніби хто розгриз горіх,

А тут уже з кінноти обізвалися, від чого засвітилося в очах у
піхоти,

А козацтво все сильніше, ніби гром, “туп, туп, туп” затупотіло.

(Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасника // Пам'ять століть. — 2001. — №2. — С.45-46)

***Польський офіцер С.Освенцім про героїзм козаків,
котрі прикривали відступ війська
під Берестечком 10 липня 1651 р.***

Один козацький підрозділ, що складався з двохсот чи трьохсот осіб, засівши на пагорбі, вчинив нам мужній спротив так рішуче й відчайдушно, що хоча п. каштелян краківський наказав дарувати їм життя, вони не хотіли цього прийняти. Навпаки, повикидали зі своїх гаманців гроші у воду на знак власної рішучості, почали сильніше захищатися і вражати наших, аж поки піхота не атакувала їх великою масою. Хоч вона й розпорошила їх і розсіяла з пагорбу, однак порозбігалися по болотах, не бажаючи здаватися живими, тому мусіли добиватися кожного поодинці. А один з них дістався до човна і перед очима в короля і всього війська показав зразок нехлопської мужності: кілька годин він захищався у цьому човні косою, не звертаючи жодної уваги на стрілянина з рушниць (з яких у нього чи випадково не влучали, чи його не брали кулі), аж поки якийсь мазур з Цеханівського повіту, наголо роздягнувшись, й бредучи по шию у воді, не вдарив його спочатку косою, а потім жовнір, проколовши списом до половини, добив його, на велику радість і задоволення короля, який довго уважно дивився на цю трагедію. Чимало інших ловили у болотах, як качок, витягуючи й убиваючи, нікого, навіть їхніх жінок і дітей, не милуючи, а всіх стинаючи.

(Oæwiêcim S. Dyaryusz 1643-1651. — Kraków, 1907. — S.354)

Готуючи перше питання, слід, по-перше, з'ясувати чисельність військ обох сторін, їх сильні й слабкі сторони; по-друге, показати вплив кримського чинника на розробку Б.Хмельницьким стратегічного плану дій; по-третє, висвітлити зміст домовленостей українського гетьмана й трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Зверніть увагу на причини пересування українського війська у районі між Тернополем, Озерною і Заложцями, а також відносини польського командування з представниками кримської еліти. На основі аналізу джерела №1 охарактеризуйте ухвалу чорної ради, проведеної Б.Хмельницьким у війську. Простежте маршрут просування польської армії до Берестечка й дайте відповідь на питання чи було воно його кінцевою метою? Визначіть причини блискавичної появи українського гетьмана у районі Берестечка.

Наступне питання доцільно розпочати з висвітлення повернення 27 червня польського війська до обозу. Охарактеризуйте плани українського і польського командування. Проаналізуйте хід боїв 28-29 червня й виясніть їх особливості. Зверніть увагу, що битва польської й українсько-кримської кінноти 29 червня була найбільшою в історії тогочасної Європи. З'ясуйте причини поразки поляків.

Для осягнення сутності третього питання важливо в'яснити порядок розташування українсько-кримської і польської армій. Віднайдіть пояснення обрання Яном Казиміром “голландського” способу шикування підрозділів. Використовуючи джерело №2, висвітліть початковий етап битви. Аналізуючи її хід, відзначте пасивність дій хана й зупиніться на історіографії проблеми причин залишення ним свого союзника. Необхідно розкрити негативні наслідки для боєздатності українців затримки ханом гетьмана, котрий з'явився до нього з проханням повернутися під Берестечко. У жодному випадку не ігноруйте вивчення оборонних боїв українського війська, обложеного у таборі біля річок Пляшківка і Плісна. Обов'язково зупиніться на висвітленні трагедії, що сталася 10 липня, коли, охоплені панікою українські вояки, розпочали стихійний вихід з оточення. Використайте джерело №3 для характеристики мужності козаків, котрі прикривали відступ армії.

В останньому питанні зверніть увагу на організаційні заходи Б.Хмельницького, спрямовані на формування нового війська й створення оборонного рубежу в районі Білої Церкви. Висвітліть розгортання визвольної й соціальної боротьби населення Брацлавщини, Київщини й Чернігівщини, котре зі зброєю у руках стало на захист революційних завоювань. Визначіть причини невдачі гетьмана у справі блокування литовських полків у Києві. Обов'язково згадайте про повстання козацьких низів 16-17 вересня проти переговорів у Білій Церкві української і польської комісії. Дайте оцінку бойовим діям обох сторін 23-25 вересня. Торкніться з'ясування ходу переговорів й проаналізуйте умови укладеного 28 вересня Білоцерківського договору.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому полягали стратегічні плани українського і польського командування у травні-червні 1651 р.?
2. Яку роль відігравав кримський чинник у перебігу Берестечкової кампанії українського війська?
3. Чому Ян Казимир завернув польське військо до табору 27 червня?
4. Визначіть основні етапи битви під Берестечком.
5. Чим завершився бій 29 червня?
6. Чому провалився план Б.Хмельницького на битву 30 червня?
7. Визначіть причини паніки в українському війську 10 липня.
8. Чому населення козацької України піднялося на боротьбу у серпні-вересні?
9. Доведіть, що умови Білоцерківського договору були несприятливими для козацької України.

Тема 3

ПРИЧИНИ І ПОЧАТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ

План:

1. Причини загострення соціально-політичних суперечностей у Гетьманщині восени 1657 — взимку 1658 рр.
2. Антигетьманське повстання запорожців й козаків Полтавського полку. Програма повстанців.
3. Спроби розв'язання конфлікту шляхом переговорів та їх невдача.
4. Полтавська трагедія та її наслідки.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т.IV; СПб., 1872. — Т.VII; СПб., 1892. — Т.XV.
Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1.
Гарасимчук В. Матеріали до історії Козаччини XVII віку. — Львів, 1994.
Історичні пісні. — К., 1961.
Літопис Самовидця. — К., 1971.
Памятники изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т.III.
Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К., Львів, 2004.
Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т.1.

Посібники й підручники:

- Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996 — Т.X — Ч.1.
Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2.
Історія України: нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.
Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990.
Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7.
Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

- Апанович О.М. Гетьмани України і кошові атамани Запорізької Січі. — К., 1993.

Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.

Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. — К., 2004. — Т.1.

Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. — К., 2001.

Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.

Історія українського селянства: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.

Козаччина: Історія України в особах. — К., 2000.

Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. — М., 1995.

Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995.

Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994.

Мицик Ю. Гетьман Виговський. — К., 2004.

Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.

Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн.1.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVI-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995.

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. пр. — К., 2003.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — Київ, Нью-Йорк, 2003, 2005.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2.

Енциклопедія історії України. — К., 2003-2005. — Т.1-3.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

№1

Зі скарги 21 березня 1658 р. козаків Полтавського полку царю на дії І.Виговського

Дав (Ів. Виговський) городи на Ворсклі, а саме Новий Санжарів, Біликів Брід, Кобеляки і Кременчук лютрові Юрієві Немири-

чові — чого ніколи покійний Б.Хм. славної пам'яті не робив без указу в. в-а, що він сміє робити.

Також і чужоземних людей — ні сербів, ні німців, ні ляхів він при собі не держав — як цей дуже багато при собі має.

А коли мирився з сусідніми державами, то тільки для спокою, до слухного часу, і ніколи військо Запорізьке (при нім) таких кривд не мало.

А як тільки наставили гетьманом Ів. Виговського, без ради (без совету) всієї черні, то цей уже ні одного козака при собі не тримає, тільки все чужоземних людей, а від них по городах нам, війську Зап. і всім посполитим (“общим”) людям у всій Малій Росії почали чинитися кривди незносні, і всякі вільності відібрано.

(Грушевський М. Історія України-Руси.
— К., 1998. — Т.Х. — С.165)

№2

Літопис С.Величка про дії полтавського полковника М.Пушкаря весною 1658 р.

Він зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пасухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кії, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця. Після цього він стягнув Полтавський полк і, взявши з собою Барабаша та згаданих дейнеків, рушив до Миргорода на Григорія Лісницького.

(Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1.
— С.229-230)

№3

Літопис С.Величка про розгром І.Виговським війська М.Пушкаря та Я.Барабаша

За години дві чи півтори перед світанком Пушкарь вийшов з усім своїм кінним та пішим військом із Полтави (був тоді вівторок Зелених свят, першого червня) і, коли сонце почало простирати з небесного океану на світ своє золотосяйне проміння, ударив міцно й несподівано на обоз Виговського, заставши його військо не готовим до бою — він налякав і вигнав його з обозу геть. Виговський, однак відразу ж справився і повернув з усім своїм військом на Пушкаря, зразу ж вигнав його геть зі свого обозу і почав наступати на нього далі до Полтави. Але на той час приспів з Полтави до Пушкаря Барабаш із запорожцями, і військо Виговського було зломлене й відігнане, тоді як обоз Виговського був знову цілком

опанований Пушкаревим військом. Одні почали тоді грабувати, а інші, п'яниці, засіли горілчаних кувф і вже не сподівалися переміни своєму успіхові... А Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі, і, вчинивши велику січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги...

(Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1.
— С.231)

Готуючи відповідь на перше питання, зверніть увагу на вивчення причин невдоволення значної частини козацтва приходом до влади І.Виговського. Охарактеризуйте його постать, виокреміть риси, котрі не сприймалися козацьким загалом (вірність шляхетським традиціям, аристократизм, ігнорування морально-політичних цінностей запорожців тощо). З'ясуйте причини загострення у суспільстві соціальних суперечностей і посилення анархо-охлократичної стихії (“вольниці”). Використовуючи зміст джерела №1, розкрийте прорахунки гетьмана у проведеному внутрішній політиці (послаблення центральної влади, загравання з старшиною, нехтування козацькими “свободами” і вольностями”, брак рішучості у діях та ін.).

Наступне питання доцільно розпочати з характеристики опозиційного до влади гетьмана руху запорожців восени 1657 р. Проаналізуйте зміст клопотань їхнього посольства до царя й доведіть слушність зауваження М.Грушевського, що передбачалося “підпорядкування всяких інтересів українського життя планам московського бюрократизму і централізму”. Змалюйте історичні портрети кошового Я.Барабаша та полтавського полковника М.Пушкаря. З'ясуйте роль російського уряду у роздмухуванні вогнища громадянської війни у козацькій Україні. Висвітліть розгортання антигетьманського повстання весною 1658 р. На основі аналізу джерела №2, покажіть роль обездолених прошарків населення у боротьбі. Визначіть програмні вимоги повстанців.

У третьому питанні слід показати існуючі можливості припинення сповзання сторін у вир згубної громадянської війни й врегулювання спірних питань шляхом переговорів і взаємних поступок. Слід зазначити той факт, що М.Пушкар не поділяв радикальних настроїв учасників боротьби й прагнув відмежуватися від них. Він був готовий до пошуку компромісу. Я.Барабаш також схилився до нього. У відповіді слід підкреслити, що І.Виговський не зумів скористатися сприятливими обставинами для припинення конфлікту, відмовившись від відіслання до Криму татар й наполягаючи на повній капітуляції керівників повстання.

Четверте питання вимагає висвітлення насамперед підготовки І.Виговським карального походу на Полтаву. Зверніть увагу на його наступних прикметних рисах: відмову частин полковників і козаків брати у ньому участь та залучення гетьманом татар для розв'язання внутрішньополітичного конфлікту. З'ясуйте перебіг облоги Пол-

тави. Використовуючи джерело №3, змалюйте хід вирішальної битви 11 червня. Визначить основну помилку, якої припустився М.Пушкар, що призвела до поразки повстанців та його загибелі. Розкрийте зміст Полтавської трагедії.

Тема 4

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО

План:

1. Батуринські й Московські статті та їх наслідки для Лівобережної гетьманщини.
2. Внутрішня політика І.Брюховецького.
3. Еволюція поглядів гетьмана й підготовка ним антиросійського повстання. Переорієнтація на Порту.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т.VI; СПб., 1872. — Т.VII.
Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.2.
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
Літопис Самовидця. — К., 1971.
Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К., Львів, 2004.
Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т.1.

Посібники й підручники:

- Борисенко В.Й. Курс української історії. — К., 1996.
Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966.
Історія України: нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.
Крип'якевич І.П. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7.
Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

- Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70 ті роки XVII ст.). — К., 1961.

Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.

Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. — К., 2004. — Т.1.

Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

Горобець В. Іван Брюховецький // Козаччина. Історія України в особах. — К., 2000.

Дорошенко Д.І. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985.

Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.

Костомаров Н.И. Руина: Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. VI. — Т. XIV.

Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.

Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998.

Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. — К., 1960.

Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. — К., 2002.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К.; Нью-Йорк, 2003, 2005.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2.

Енциклопедія історії України. — К., 2003-2005. — Т.1-3.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

№1

Витяги з “Московських статей” 1665 р.

1

Оскільки належне і від Бога доручене діло містами та землями володіти монархам, а не гетьманам, та щоб Богу і всьому світу було явно, що він, гетьман, із Запорозьким військом із усіма малоросійськими містами і з селами вічно пробувати хоче в цілковитому та істинному госуларському підданстві..., через це гетьман із військом бажає і чолом б'є, щоб вслякі малоросійські та негрошові побоори від міщан та поселян, котрі живуть у всякому малоросійському місті й селі, за милостивим госуларським розглядом щорічно вибирати у госулареву казну...

3

Щоб на гетьмана поміж козацького Запорозького війська, а не з іншого народу та війська, істинного козака вільно було війську

Запорозькому правом обирати на гетьманство за указом великого государя при особі, присланій від його государевого престолу.

5

Щоб у Київ на митрополію, за указом государським, прислано було з Москви російського святителя... київському митрополиту бути під послуханням патріарха московського.

6

Щоб у малоросійським містах при воеводах було ратних людей: у Києві — 5000, у Переяславі — 2000, а з тої двотисячки до Канева — 500 з переміною ходити, в Чернігові — 1200, в Ніжині — 1200, в Новгородку — 300, в Полтаві — 1500, а з них на Запорозжя — 1000 піде, в Кременчук — 300, на Кодак — 300, в Острі — 300; з Києва також до Мотовилівки [піде] — 300; із Києва також мають ходити при гетьмані 100 чоловік.

(Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К., 2001. — Т.III. — Книга перша. — С.408-410)

№2

Самовидець про політику російського уряду у Лівобережжі у 1666 р.

Гетьман Бруховецькій повернул з Москви на початку того року (1666 р. — В.С.) зимою з достатками великими, бо цале отдал Україну, тоест людей тяглих, мешчан, жеби отдавали всякое послушенство и ис плугов осип и чинш. А зараз приболшено воевод по городах внов: в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в Батурин, Глухов, Сосницю, Новгородок, Стародуб до тих воевод, которіез оставали в Києві, в Переясловлю и Ніжині; от которих то усіх воевод по інших городах міли свої прикажчики вмісто подстаростих.

Того ж року, зараз навесну, виехали от его царского величества списчики на усю Україну, которіе переписовали усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селах: и синов хто мает, и хто чем пашет. И так вложили дань на людей тяглих от плуга волов осипи по осми осмачок, а грошей по пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня полкопи а по осмачці жита. Также постановили по городах ціловалщиков з мешчан, которіе виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили от всякого человека так ремесника, як тож и найубогшого. И тіе реестра в книги пописали...

(Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я.І.Дзира. — К., 1971. — С.99)

Відповідь на перше питання слід розпочати з характеристики перших кроків діяльності І.Брюховецького: дозволу запорожцям упродовж трьох днів грабувати населення, переїми полковників та розправи над старшинським угрупованням Я.Сомка — В.Золотаренка. Воднораз не поспішав передавати російському урядові зібрані з міщан кошти та “хлібні запаси” ратним людям. Внаслідок переговорів з московським послом О.Башмаковим, у листопаді 1663 р. укладаються Батуринські статті як додаток до Переяславського договору 1659 р. Слід проаналізувати їх і відзначити, що вони передбачали утримання російських залог коштом українського населення, впровадження козацького реєстру, заборону українським купцям продавати горілку й тютюн у Московії та збіжжя у Правобережній Україні тощо. Важливо підкреслити, що політика поступок Росії знайшла логічне завершення у підписаних восени 1665 р. Московських статтях, за що гетьман отримав титул боярина, а генеральні старшини і 8 полковників — звання дворян та маєтки. Використовуючи зміст джерела №1, охарактеризуйте зміст статей. Доведіть, що Лівобережна гетьманщина втрачала внутрішньополітичний суверенітет й перетворювалася в автономну провінцію Московії.

Розглядаючи внутрішню політику гетьмана, важливо показати її суперечливість. Невірно її зображувати виключно негативною. Так, упродовж 1664-1665 рр. зміцнював гетьманську владу, вів боротьбу з охлократією козацьких низів, протидіяв спробам Запоріжжя відігравати самостійну політичну роль, домагався від Москви права на дипломатичні відносини з Кримом й не погоджувався з нею щодо будівництва росіянами на Запоріжжі укріплення (“городу”) тощо. Як з'ясував сучасний історик В.Горобець, гетьман, перебуваючи восени 1665 р. у Москві, понад місяць обстоював національні інтереси Лівобережжя і лише внаслідок підтримки домагань російського уряду частиною старшин, капітулював. Слід показати його зусилля упродовж 1664 — першої половини 1665 рр., спрямовані на возз'єднання козацької України.

Висвітлення третього питання доцільно розпочинати із характеристики політики російського уряду впродовж першої половини 1666 р. Для з'ясування її суті опрацюйте джерело №2. Власне масове невдоволення нею населення, включаючи козацтво (свідченням чого стало повстання Переяславського полку), пришвидшило еволюцію політичних поглядів І.Брюховецького. Вона проявилася в тому, що почав відмежовуватися від дій воевод, рішуче відстоювати права українських органів влади та козацтва, згуртовувати навколо себе невдоволених політикою Москви старшин, уникати репресивних дій проти покозачених селян і міщан. Необхідно зупинитися на висвітленні ухвали старшинської січневої (1668 р.) ради про підготовку антиросійського повстання. У зв'язку з чим зверніть увагу на пошук гетьманом порозуміння з правобережним гетьманом П.Дорошенком та допомоги у Криму й Порту.

Тема 5

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ІВАНОМ САМОЙЛОВИЧЕМ (1673 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1674 рр.) ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

План:

1. Протидія І.Самойловича пошуку П.Дорошенком порозуміння з Московією.
2. Похід І.Самойловича й Г.Ромодановського у Правобережжя й блокування Чигирини.
3. Переяславська рада (березень 1674 р.) та її ухвали.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879, 1882. — Т.ХІ-ХІІ.
- Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.2.
- Історичні пісні. — К., 1961.
- Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
- Літопис Самовидця. — К., 1971.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К.; Львів, 2004.

Посібники й підручники:

- Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2.
- Історія України: нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.
- Крип'якевич І.П. Історія України. — К., 1993.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7.
- Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

- Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70 ті роки XVII ст.). — К., 1961.
- Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. — К., 2004. — Т.1.
- Дорошенко Д.І. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985.
- Костомаров Н.И. Руина: Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. VI. — Т. XIV.
- Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. — К., 2006.

Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.

Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998.

Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. — К., 1960.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К.; Нью-Йорк, 2003, 2005.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2. Енциклопедія історії України. — К., 2003-2005. — Т.1-3.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

№1

П.Дорошенко про умови прийняття ним протекції царя (літо 1673 р.)

По-перше, на обох боках Дніпра має бути один гетьман; я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не загубив. Мене Господь Бог за мої тяжкі гріхи навідав тим гетьманством, од якого ніколи спокою не маю, й на каторзі не можна гіршого лиха терпіти, як на цьому клопітливому гетьманстві я терплю: ніколи не маю вільного дня, ні години, весь час треба думати, як би себе й цього кутка України не загубити. А щодо вольностей, яких собі козаки бажують, то про це нема чого довго розводитись, скажу лиш одне: цар буде козаків обороняти, а командувати ними буде гетьман, який за ту оборону буде по всяк час готовий на службу цареві. Коли, дасть Бог, уся Україна об'єднається, то цар буде діставати з неї мільйон і більше доходу, й не буде такого, як тепер, що царський скарб не має з Лівобережної України ніяких доходів... для чого купець і всякий міщанин по містах не мав би платити податків? Щождо селян, то лиш ті мали б платити до царського скарбу, які не роблять на пана. Україна мала б бути упорядкована ось як: козак повинен мати коня й добру рушницю і бути завжди готовий на війну; посполиті ж люди — для чого б не мали платити йому на його потреби і на свою оборону?

(Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С.461)

№2

Окремі Переяславські статті 1674 р.

1. Бути у великого государя, царя і великого князя ... і у спадкоємців їх государських у вічному підданстві...

2. ... великий государ, його царська величність їх старшину і все Військо Запорозьке і все поспільство, від ворога хреста свято-

го, від турецького султана і від кримського хана і від інших непрятелів, своїми государськими військами боронити накаже.

3. Без указу великого государя його царської величності, до посторонніх монархів у жодні країни і ні до кого, задніпровської сторони гетьману і старшині ні про що не писати, і стосунків їм з жодними государями не вчиняти...

5. Якщо у майбутньому який гетьман ... почне у малоросійських містах вчиняти які колотнечі. І їм цього між собою пильнувати і провідувати всякими заходами, і провідавши, писати до великого государя, а тим жодним гетьманським колотнечам не вірити.

10. ... а тих людей, від котрих які чвари у малоросійських містах вчиняється, вгамовувати і карати і карати смертю, за їхніми правами.

11. ... щоб малоросійських міст жителі всяких чинів люди, горілки і тютюну до Москви і в українні міста і в повіті не возили і не продавали...

12. ... аби від гетьмана жодної неволі і жорстокості не терпіли, і щоб він над ними, військовою старшиною жодного правосуддя, без ради старшини, без вини не чинив. А за злочин, якщо б хто вчинив, судом і доказом військовим страчував, і маєтність, якщо хто її не буде достойний, забирати. Також і з іншим товариством військовим і посполитим народом, аби не по волі своїй, але по суду і праву посполитому поступавав.

13. ... аби серденятям у них (гетьманів — В.С.) і у полковників ні у кого компаній бути не вказав ... також щоб і запорожцям стацій і кожухів, і ніякої одежі не збирати.

14. ... маєтності козацькі: які свої ґрунти мають вічні, батьківські і дідівські, куплені й інші всякі пожитки, і щоб великий государ тим всім пожалував їх по старому.

16. Збирати до скарбниці царської величності на його государеву платню. І з цього збору давати на військо по реєстру... реєстровим козакам бути двадцяти тисячам осіб, і давати на особу по тридцять золотих польських. А скільки у якому полку буде козаків тому вчинити реєстр. А бути козакам реєстровим і у майбутньому до реєстру писати тих, котрі старі козаки і тривалу службу служили, а скільки старих козаків у полках двадцять тисяч не вистачить, і до цього числа приймати до козаків міщанських і поселянських дітей.

(Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К.; Львів, 2004. — С.604-608)

Відповідь на перше питання слід розпочати із з'ясування причини невдоволення П.Дорошенком умовами турецької протекції, що зростало у першій половині 1673 р. А відтак слід зупинитися на змісті

його переговорів з Москвою, що розпочалися у липні 1673 р. Важливо, використовуючи дані джерела №1, чітко з'ясувати висловленим попередні умови, виконання яких російським урядом відкривало шлях до прийняття ним царської протекції: возз'єднання козацької України, очолюваної одним гетьманом, збереження усіх козацьких свобод і вольностей, виведення російської залоги з Києва, направити на допомогу Гетьманщині сильне військо й створити 40-тис. армію з найманих козаків та ін. Водночас необхідно показати причини протидії лівобережним гетьманом І.Самойловичем успішному завершенню даних переговорів, серед яких основою була боязнь втратити владу. Дайте власну оцінку зриву переговорів восени 1673 р.

Готуючи наступне питання, охарактеризуйте заходи Москви по організації походу проти П.Дорошенка, насамперед зосередження військ. Проаналізуйте хід воєнних дій, що розпочалися у Правобережжі з початку лютого 1674 р. Зупиніться на захопленні полкових міст Черкас, Канева й Корсуні. Визначіть причини поразки Г.Дорошенка у бою під Лисянкою. Обов'язково зверніть увагу на настрої правобережного населення. Виясніть причини невдалої облоги І.Самойловичем та Г.Ромодановським Чигирина.

Висвітлення третього питання розпочніть із з'ясування причин і передумов скликання козацької ради 10 козацьких полків Правобережної гетьманщини у березні 1674 р. Дайте оцінку ухвалі про возз'єднання козацької України. На основі аналізу джерела №2 та наукової літератури, дайте всесторонню характеристику статтям укладеного договору з Московією. Зверніть увагу на факт відречення на раді від гетьманської булави М.Ханенка. Постарайтесь знайти відповідь на таке запитання: якої оцінки заслуговують ухвали Переяславської ради-3? Чи виправдалися сподівання правобережного населення? Власну думку аргументуйте!

ПИТАННЯ, ЩО ВНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ Й МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

Самостійна робота є складним і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента, поряд з лекцією, семінаром, практичним заняттям тощо. Її суттєвими ознаками є обов'язковість заняття у відведений розпорядком дня вузу час, роботу без безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового його контролю. Вона є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять, одним з основних методів засвоєння знань, охоплює всі форми і види навчального процесу, всю пізнавальну діяльність студентів позааудиторно, на лекціях, семінарах, індивідуальних співбесідах, залаках, іспитах, під час захисту курсових, дипломних, магістерських робіт тощо.

При вивченні курсу практикуються такі види самостійної роботи:

- Консультації.
- Виконання контрольних робіт.
- Практичні та семінарські завдання проблемного характеру.
- Підготовка рефератів.
- Виконання курсових, бакалаврських, магістерських робіт.
- Колоквіуми з тем, винесених на самостійне опрацювання.
- Складання аналітичних конспектів монографій або першоджерел.
- Виготовлення картосхем історичних подій.
- Пошук інформаційного забезпечення навчально-дослідної роботи через систему Інтернет.

Самостійна робота студента — це **основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу** у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою навчальною програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

В плануванні самостійної роботи студентів має враховуватись, з одного боку, та її частина, яка виконується студентами на основі вже отриманих методичних вказівок викладача на лекціях, семіна-

рах та консультаціях, а з іншого, та, що виконується без безпосередньої допомоги викладача.

Важливою ланкою в плануванні самостійної роботи студентів виступає поточний контроль. Його формами є колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольні роботи тощо. Планування студентом своєї самостійної роботи включає також самоконтроль за своїми знаннями, що здійснюється індивідуально, або з допомогою колег-студентів чи на комп'ютері. Велике значення надається питанням для самоконтролю індивідуально чи з допомогою інших студентів.

При організації самостійної роботи студенти мають дотримуватися таких вимог:

- 1) систематичність і безперервність — тривала перерва у роботі з навчальним матеріалом негативно впливає на засвоєння знань, спричинює втрату логічного зв'язку з раніше вивченим;
- 2) послідовність у роботі — це означає чітку упорядкованість, черговість етапів роботи. Не закінчивши вивчення однієї теми, студент не може братися за іншу, далі за третю;
- 3) правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу — такий чіткий план допоможе раціонально структурувати самостійну роботу, зосередитися на найсуттєвіших питаннях;
- 4) використання відповідних методів, способів і прийомів роботи;
- 5) виконання всіх вимог викладачів.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента з книгою, журналом, газетою чи іншим історичним джерелом є занотовування змісту прочитаного, найважливіших думок автора. Такий процес занотовування актуалізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети та подальшого використання, від призначення, характеру твору і підготовленості, студенти можуть використовувати такі основні загальноприйняті форми занотовування:

- 1) *бібліографічна довідка* — у ній зазначають автора тексту, заголовок, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- 2) *план* — коротка форма запису при читанні книги, газети, журналу, часопису, викладених у статті;
- 3) *тези* — стислий виклад прочитаного тексту;
- 4) *конспект* — послідовний виклад змісту книги, газети, журналу, статті;
- 5) *виписки* — дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента, з книжкового тексту, журналів, газет та інших джерел; найбільш зручні під час роботи в архівах і бібліотеках;

- 6) *анотація* — короткий виклад основних положень джерела, які розкривають його зміст;
- 7) *резюме* — короткий виклад виступу, статті, висновки;
- 8) *рецензія* — газетно-журнальний жанр, який передбачає аналіз, оцінку, відгук.

ПИТАННЯ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

№№ пп	Назва питань	Форми поточно- го кон- тролю	Література	Кіль- кість годин
1.	Основні етапи формування радянської концепції Визвольної війни й визволення України від російського панування.	співбесіда	Ія—я, я17; ІІя—я, я7, я8; ІІІя—я, я9, я4я, 18, я3, я6, я1, я2, 53-56, я8, я5, я4, я76.	2
2.	Розглядання звільнення України від російського панування в 1944 році.	співбесіда	Ія—я, я2, я3, я2, я6, я13, я4, я2, я1, я7-19; ІІя—я, я2, я2, я8, я3, я10; ІІІя—я, я10, я3, 21-22, я5, я2, я9, 31, я3, я6, я0, я3, 51-56, я8-61, я2, 63-66, я1, я76, я77.	4
3.	Борьба за населення України в 1944 році.	співбесіда	Ія—я, я2, я3, я4, 2,2-3, я6, я7, я9-13, я4, 2,2, я7-19; ІІя—я, я2, я2, я8, я3-10; ІІІя—я, я2, я3, я7-10, я5, 17, я21-27, я3-37, я0, 50, я3-56, я8, я0-61, 63-71, я76-77.	2
4.	Визволення України в 1944 році.	ре- ера2	Ія—я, я2, я3, я2, я5, я6, я2, я12, я16, я11, я4, я2,2-3, я16-18; ІІя—я, я2, я2, я9, я10; ІІІя—я, я7, я1, я5, 21-22, я4, я2, я3, я9, 31, я5, я7-40, я3, 47, я0-56, я7, я1, я77.	4
5.	Спроба Хмельницького звільнити Україну від польського панування в 1648 році.	співбесіда	Ія—я, я2, я4, я5, я14, 3, я2, я3, я2, я12, я1, 14, я2, я3, я6, я8; ІІя—я, я2, я2, я10; ІІІя—я, я2, я3, я7-8, 10-12, я4а, я5, я9- 24, я26-27, я31-32, я5, 37-40, я3, я6, я2, 55-57, я5-69, я3-77.	2

6.	Похід Яна Казимира у Лівобережжя та його невдачі	реферат	Iя—яI, яXV—VI, яXV, 3, я22, я9-11, я6-19; IIя—яI, я4-9; IIIя—яI, я2, я7, 10-11, 15, я9, я21-24, я26, 28, я32, я35, я37-40, 42, я46, я55-57, я63-69, 71, я73, я75x	2
7x	Ан2, російське яповс2ання 1668ярх	співбесіда	Iя—яI, я2XVI—VII, я3, 22я9-11, я6-19; IIя—яI, я3-4, я6-9; IIIя—яI, я2, я5, я7, я17, 19, я21, я23-24, я26-28, 32, я35, я37-40, я42-43, 46, я55-56, я59, я63-69, 73, я75, я77x	2
8x	Виз2рiшньоюполі2, чна боротьба з яГе2ьманц, ні восен, я1668-1670яррх	співбесіда	Iя—яI, я2XVII—IX, я3, 22я9-11, я6, я8-19; IIя—яI, я3-9; IIIя—яI-2, я7, я12, я15, 19, я21, я28, я32, я37, 39, я40, я43, 55-57, я63-69, я75x	4
9x	Трагедія яБрацлавц, н, я західної яК, ївц, н, я1674ярх	співбесіда	Iя—яI, я2XXIII, я3, я22, 9-11, я6, я8-19; IIя—яI, я3-9; IIIя—яI, я2, я5, я7, я15, 19, я21, я24, я26, я28, я35, 37, я40, я42-43, я55-57, 59, я63, я65-69, я77x	2
Всього годин:				24

ПРОГРАМА ДО ІСПИТУ Й ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО НЬОГО

Як краще підготуватися до іспиту?

Іспит з курсу передбачає перевірку Ваших знань, а також вмінь використовувати їх у контексті подій і процесів ранньомодерної історії України й зарубіжних країн. На ньому має проявитися не стільки свої здібності запам'ятовувати конкретні факти, скільки спроможність їх пояснювати й аналізувати, оперувати ними. Слід показати знання першоджерел, історіографії проблем. Відповідь має бути логічною, аргументованою, цілісною; розкривати зміст питання; засвідчувати Ваше уміння робити узагальнення й висновки. Супроводжуйте її роботою з історичною картою. Обов'язково оперуйте хронологією, історичними термінами й поняттями.

1. Готуватися до іспиту доцільно упродовж всього часу вивчення даного предмету. Тому варто ознайомитися зі змістом навчальної програми курсу “Проблеми Української революції XVII ст. (1648-1676 рр.)”, а при вивченні відповідного матеріалу скласти розгорнутий конспект з теми, яку потрібно здавати на іспиті.

2. Бажано, аби до завершення занять з курсу у Вас вже були опрацьовані всі його теми. Якщо з певних причин не встигли цього зробити, то у дні відведені на підготовку до іспиту розпочинайте з вивчення тих питань, які знаєте найгірше. Найкраще при цьому дотримуватися хронологічної послідовності. Кожного дня спочатку займайтеся з'ясуванням питань, а в кінці дня повторіть все те, що вивчили.

3. При опрацюванні кожного питання радимо спочатку намітити план відповіді, а потім послідовно, у відповідності до пунктів плану, запам'ятовувати його зміст. Продумайте вступ і висновки. З'ясуйте, що можна включити у відповідь з додаткового вивчення джерел.

ПРОГРАМА ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

1. З'ясувати актуальність дослідження національної революції.
2. Джерела вивчення проблем революції.
3. Історіографія національної революції.
4. Люблінська унія 1569 р. та її політичні наслідки для України.
5. Посилення національно-релігійного гноблення в кінці XVI — першій половині XVII ст.
6. Загострення суперечностей соціально-економічного розвитку в кінці XVI — першій половині XVII ст.
7. Розвиток національної свідомості в кінці XVI — першій половині XVII ст.
8. З'ясувати причини революції.
9. Висвітлити життя і діяльність Б.Хмельницького до початку революції.
10. Підготовка і початок революції.
11. Битва на Жовтих водах.
12. Корсунська битва.
13. Рушійні сили і характер революції.
14. Проблема типології революції.
15. Проблема хронологічних меж революції.
16. Проблема періодизації революції.
17. Особливості революції. Роль геополітичного фактору.
18. Розвиток революції влітку 1648 року.
19. Пилявецька битва.
20. Західний похід української армії та його наслідки.
21. Розробка Б.Хмельницьким української державної ідеї.
22. Збараська облога поляків і битва під Лосвом.
23. Зборівська битва й укладення Зборівського договору.
24. Внутрішня і зовнішня політика українського уряду восени 1649 — взимку 1651 рр.
25. Битва під Берестечком. Укладення Білоцерківського договору.
26. Батозька перемога та її наслідки.
27. Особливості соціально-економічних відносин в Українській державі у 1648-1657 рр.
28. Жванецька кампанія та її політичні наслідки.
29. Укладення договору з Росією 1654 р. та його значення
30. Военна кампанія осені 1654 — зими 1655 рр. Трагедія Брацлавщини.
31. Встановлення спадкового гетьманату. Історичне значення діяльності Богдана Великого.
32. Причини громадянської війни 1658-1663 рр.
33. Гадяцький договір та його значення.
34. Українсько-російська війна 1658-1659 рр. Конотопська битва.
35. Чорна рада 1663 р. та її наслідки.

36. Антипольське повстання населення Правобережної України у 1664-1665 рр. та його наслідки.
37. Підгаєцька кампанія П.Дорошенка та її провал.
38. Антиросійське повстання 1668 р. та возз'єднання козацької України.
39. Внутрішня і зовнішня політика П.Дорошенка у 1669-1672 рр.
40. Загибель Правобережного гетьманства.
41. Причини поразки та історичне значення революції.
42. Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVIII ст.
43. З'ясувати основні положення концепції “Визвольної війни і возз'єднання України з Росією”.
44. З'ясувати процес формування козацького стану в другій половині XVI — першій половині XVII ст.
45. В чому проявлявся колоніальний характер політики Польщі щодо України?
46. Підготовка Б.Хмельницьким козацького повстання та причини її невдачі.
47. В чому полягав план М.Потоцького організації походу проти повстанців у квітні 1648 р.?
48. Переростання влітку 1648 р. соціальної боротьби у Селянську війну.
49. Похід М.Кривоноса у Поділля і Південну Волинь влітку 1648 р.
50. Розбудова Української держави упродовж 1648 — першої половини 1649 рр.
51. Битва під Лосевим та її наслідки.
52. Боротьба населення козацької України проти умов Зборівського договору.
53. Каральний похід І.Виговського проти повстанців. Полтавська трагедія.
54. “Жерденівські статті” й причини укладення Переяславського договору 1659 р.
55. Чуднівська кампанія Ю.Хмельницького та її наслідки.
56. Зростання сепаратизму старшин Лівобережної України й Запоріжжя у 1661-1662 рр. Невдача спроб Ю.Хмельницького поновити владу у Лівобережжі.
57. Похід Яна Казимира у Лівобережжя й причина його провалу.
58. Підготовка частиною старшини повстання проти П.Тетері та її невдача (кінець 1663 — березень 1664 рр.).
59. Прихід до влади у Правобережжі П.Дорошенка та його заходи по зміцненню влади (серпень 1665-1666 рр.).
60. Браїлівська битва (грудень 1666 р.) та її наслідки.
61. Внутрішня політика І.Брюховецького (друга половина 1663-1667 рр.).
62. Похід П.Дорошенка у Лівобережжя й возз'єднання козацької України (травень-липень 1668 р.).

63. Укладення Андрусівського договору та його наслідки для козацької України.
64. Міжусобна боротьба у Правобережжі 1668-1670 рр. Острозька угода
65. Прийняття Правобережною гетьманщиною турецької протекції. Зміст українсько-турецького договору 1669 р.
66. Вторгнення польської армії 1671 р. у Брацлавщину та його наслідки.
67. Захоплення турками Кам'янця-Подільського. Становище населення у Кам'янецькому ейалеті (1672-1676 рр.).
68. Переяславська рада 1674 р. й обрання І.Самойловича гетьманом возз'єднаної козацької України.
69. Трагедія Брацлавщини влітку 1674 р.
70. Уроки Української революції.

СПИСОК ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

І. ДЖЕРЕЛА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1862, 1892. — Т.ІІІ-ХV.
2. Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Т.4. — Ч.3.
3. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1-2.
4. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т.1-3.
5. Гарасимчук В. Матеріали до історії Козаччини XVII віку. — Львів, 1994.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). — К., 1961.
7. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965.
8. Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1894-1924. — Т.4-6, 8, 12, 16.
9. Історичні пісні. — К., 1961.
10. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
11. Літопис Самовидця. — К., 1971.
12. Мицик Ю.А., Цибульській В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999.
13. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Український історичний журнал. — 2001. — №1. — С.134-147.
14. Памятники изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т.І-ІІІ.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.
16. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. — К., 1992.
17. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. — К., 1998.
18. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К.-Львів, 2004.
19. Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т.1.

ІІ. ПОСІБНИКИ Й ПІДРУЧНИКИ:

1. Борисенко В.Й. Курс української історії. — К., 1996.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995-1998. — Т.VІІІ. — Ч.2, 3; ІХ. — Ч.1-2; Т.Х. — Ч.1.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2.
4. Історія України: нове бачення. — К., 1997, 2000, 2002.

5. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990.
6. Пасічник М.С. Історія України. Навчальний посібник. — К., 2006.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.7.
9. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997, 2005.
10. Комп'ютерний диск “Історія України доби Богдана Хмельницького” (Лекційний курс, джерела).

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994.
2. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові атамани Запорізької Січі. — К., 1993.
3. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70 ті роки XVII ст.). — К., 1961.
4. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959.
5. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.
6. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
7. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. — К., 2004. — Т.1.
8. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
9. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1962.
10. Гомін Л. Визвольна війна українського народу у народній творчості. — К., 1960.
11. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. — К., 2001.
12. Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII століть. — К., 2000.
13. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. — К., 1972.
14. Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. — К., 2004.
15. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. — К., 2004.

16. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.). — К., 2004.
17. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Україна крізь віки. — К., 2000.
18. Дзира І. Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — К., 2006.
19. Дорошенко Д.І. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985.
20. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа. — К., 1996.
21. Енциклопедія історії України. — К., 2003-2005. — Т.1-3.
22. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981.
23. Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000.
24. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.
25. Історія українського селянства. Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1.
26. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. — СПб., 1994. — Т.1-3.
27. Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. — М., 1995.
28. Кравець М.М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. — Вінниця, 1999.
29. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч.1,2.
30. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. — К., 2006.
31. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
32. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. — Л., 1959.
33. Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пеннсильванія, 1980, 1991. — Т.2-3.
34. Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995.
35. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). — К., 1975.
36. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.
37. Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998.
38. Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001.
39. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика. Ідеологія. Військове мистецтво (збірник статей). — К., 1998.

40. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995.
41. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. — К., 1929-1930. — Т.1-2.
42. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.
43. Петровський М.Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків, 1930.
44. Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне (1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография). — К., 1986.
45. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005.
46. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн.1.
47. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001.
48. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987.
49. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.
50. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.
51. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996.
52. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журнал. — 1995. — №4. — С.67-76.
53. Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998.
54. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — Вид. 2-е, доп.
55. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 2003.
56. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVI-XVIII ст. проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
57. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.
58. Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998.
59. Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип.5.
60. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній

- Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вип. 3.
61. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів, 1991.
 62. Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журнал. — 1997. — №1. — С.3-21.
 63. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648-1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн.1.
 64. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. — К., 2002.
 65. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Львів, 1994.
 66. Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. — СПб., 2004.
 67. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. пр. — К., 2003.
 68. Федорчук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. — Львів, 1996. — Ч.1.
 69. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — Київ, Нью-Йорк, 2003, 2005.
 70. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). — К., 2004.
 71. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.
 72. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995.
 73. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.
 74. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. — К., 2002.
 75. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998.
 76. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). — К., 2003.
 77. Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. — К., 2005.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

СТЕПАНКОВ Валерій Степанович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії*

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.
(1648-1676 рр.)**

Методичні поради для магістрантів
історичного факультету

Підписано до друку 13.03.2007 р. Формат 60 x 84/16.
Гарнітура Journal. Обл. вид. арк. 2,7. Умовн. вид. арк. 3,1.
Зам. № 237. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ
Кам'янець-Подільського державного університету
Вул. Івана Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 117 від 11.07.2000 р.